

Іван Немченко

Лейтмотив України в романі В.Винниченка “Слово за тобою, Сталіне!”

Видатний український письменник В.К.Винниченко належить до числа тих митців, для яких доля Вітчизни була альфою і омегою їхнього життя, громадської діяльності й творчості. Тож тема України є наскрізного у прозовому й драматичному доробку письменника, в його публіцистиці.

Прикладом такої посиленої уваги до проблем рідного краю, його перспектив є й останній роман В.Винниченка “Слово за тобою, Сталіне!” (1950), визначений ним у жанровому відношенні як “політична концепція в образах”. Слід зазначити, що в передмові до твору письменник наголошує на вірогідності зображеного: “Зроблено цю працю з найбільшою об’єктивністю, якої вимагає велика мета всіх людей — мир на землі. Події, дійові особи, картини буденного життя в Радянському Союзі представлено в ній на підставі документів, на свідченнях багатьох живих людей, на загальновідомих фактах і на особистому досвіді автора” [2:97].

Послугуючись багатим матеріалом з життя СРСР та Радянської України як його складової частини та простежуючи ставлення народів збільшовиченої країни до західних держав, В.Винниченко викладає в романі свою концепцію мирного співіснування на планеті двох систем — капіталістичної та соціалістичної. Носієм ідеї трудової колектократії (або лаборократії чи трудовократії), а також, з волі обставин, мимовільним її пропагандистом стає досить успішний українець у Москві Степан Петрович Іваненко — член Верховної Ради СРСР і ЦК КПРС (офіційно — інспектор при Міністерстві фінансів, котрий їздить по всіх усюдах “немовби для фінконтролю”, а фактично — агент МДБ, сексот особливого призначення, основна зброя якого — провокація з метою виявлення “ворогів народу”).

Своєрідною мікромоделлю більшовицької держави з існуючими в ній трьома світами — тих, що причетні до підступів і репресій, тих, котрі стають безвинними й безвільними жертвами в атмосфері доносів та пристосуванства, і, нарешті, нескорених борців проти комуністичного режиму (мимоволі напрошуються паралелі з “Тигроловами” Івана Багряного) — у творі В.Винниченка виступає родина українців Іваненків, приречена пройти крізь жорна сталінського відбору. Письменник варіює мотив руйнування роду як основи нації на угоду більшовицьким вождям та їх маніакальним ідеям — тему, що була неодноразово заявлена в доробку М.Хвильового, Ю.Яновського, Т.Осьмачки, І.Багряного та ін.

Щоб вижити в умовах терору й винародовлення, брати Степан, Сергій та Євген Іваненки зраджують свого наймолодшого — Марка під час судового процесу над ним та його однодумцями — українськими “націоналістами” і “терористами”, що насмілились звинуватити радянський уряд у підготовці й проведенні голодомору 1932-1933 рр. в Україні. За таку послугу режимові та подальше сексотство Іваненки отримують відповідні блага: проживання в Москві, гарантії праці й самого життя. Промовистий штрих підкрес-

лює той вибір, до якого вони схилились: “Тільки заборонили нам жити на Україні” [2:136]. Тобто це далекосяжний і вбивчий компроміс: назавжди забути про свою українськість. Виїхавши з рідного краю, Іваненки змушені відректися від свого національного обличчя: “Ми саме ім’я “українець” виключили з нашого роду і навіть мову в родині мали й маємо російську” [2:137].

Як жахливий сон, переслідують Степана Іваненка та його дружину Катерину Семенівну спогади про їх домосковське — українське буття п’ятнадцятирічної давності, коли це подружжя, разом з родичами, було по-звірячому катовано і мордовано чекістами. Тепер доводиться бути гранично обережними, щоб не помилитись, не оступитись, а відтак не віддати себе й дітей своїх на розтерзання опричникам Сталіна. Тому з таким гнівом сприймає Катерина Семенівна слова своєї доньки Марусі про їхню національність (“Я знаю, тату, ми українці...”), а батько змушений так детально й “дуже серйозно” пояснювати: “Так, Марусю, ми українці. Але не в цьому річ. Ми насамперед комуністи й борці за соціалізм [...]. Ми всі, я з вашою матір’ю та братами моїми, виїхали з України до Москви з ласки Радянського уряду. Коли б не ця ласка, то ми були б тепер або на тому світі, або в якому-небудь концтаборі, а ви десь у притулку для безпритульних дітей або теж на тому світі” [2:135-136]. Отже, або обираєш безпам’ятство й перевертенство, або ж на тебе чекають муки і смерть — іншого виходу з ситуації Степан Петрович не бачив.

Але те, що так старанно було забутим, озивається. Пострілом з минулого, розплатою за давнешні гріхи й пізніші сексотсько-агентські “подвиги” стає передсмертний “поцілунок” брата-каторжанина Марка (останніми уцілілими зубами й останніми зусиллями так і не зламаной волі вгризся в обличчя Степана-відступника) та його лист про борців-термітів у радянській країні.

Щоб урятуватися в новій небезпечній ситуації, московські Іваненки одне поперед одного поспішають виявити свою лояльність, підтвердити готовність до будь-яких сексотських дій. І насамперед це має засвідчити сам Степан Петрович як зразковий осназівець, до мозку кісток відданий режимові: “Це питання не тільки моєї служби, чи моєї безпеки, чи навіть партійного обов’язку, це питання моєї честі й сенсу всього життя мого” [2:126]. Отримавши від свого безпосереднього керівника Колечки (Миколи Сидоровича Белугіна, начальника секретного відділу МДБ надважливе завдання виявити “гніздо термітів” (само собою розуміється, що цей підпільний центр має розшукуватися не деінде, а саме на Україні), герой забезпечує собі тили за рахунок підтримки члена Політбюро Дев’ятого.

Щоб переконати сім’ю чи й самого себе в цілковитій відстороненості від призабутої батьківщини та борців за її волго, Степан розповідає дітям про “злошши” Марка, якого було “засуджено на двадцять років тяжкої праці в північній смузі Сибіру” [2:136]. При цьому він наголошує на своїй різкій відмінності від подібних “українських націоналістів”. Патетично звучать ці твердження, наче з високої трибуни: “Наш ідеал і мета, як ви самі знаєте, не та вузька дрібнобуржуазна самостійність України, якій моляться українські реакціонери, а світова революція і тріумф комунізму на всій землі” [2:137]. З цих слів випливає цілком прозорий висновок: у комуністичному майбутньому існування України як

такої не передбачається, сама згадка про неї має бути похована, надійно й безповоротно вилучена з пам'яті її синів і дочок.

Проте, виконуючи своє відповідальне завдання в Україні, Степан Іваненко мимоволі піддається чарові батьківщини, від якої був відмежований не тільки просторово, а навіть у думках цілих п'ятнадцять літ. їдучи до Києва з таємною місією під прибраною маскою кореспондента газети "Правда" Андрія Зінчука, він уже на під'їзді до рідного краю не може притлумити в собі хвилювання від зустрічі з материнською землею. Про це свідчить досить показовий діалог з супутницею по м'якому спальному вагону — московською лікаркою Оленою Вікторівною Заболотовою (вона ж агент МДБ):

“ — А ви, здається, українець, якщо судити з вашого прізвища?

Степан Петрович хапливо налив у свою чарку лікеру, поставив пляшку на стіл і радісно відповів:

— Так, я українець! Чистісінький. А ви, може, теж українка? — несміливо кинув він.

— Чистісінька! — вже по-українському відповіла вона і простягла до нього чарку. — В такому разі першу чарку вип'ємо за нашу Україну, за нашу сонячну, прекрасну, щедрю Україну!

Степан Петрович схопив свій келишок, цокнувся ним об келишок Олени Вікторівни і трішки театрального проголосив:

— Хай живе родюча, багата, щаслива!" [2:152].

Але поза цією подеякою демонстративністю, відчувається неприхована стурбованість, щем героя за долю рідного краю. Хоча він, живучи в Москві, намагався не думати про Україну, але звістки, що доходили з неї, краями його українське серце. Тож і в розмові з Заболотовою Степан Петрович не владен стримати емоції, виявляє співчуття до земляків. Він "глибоко зітхнув", говорячи про Україну: "На жаль, ще не загоїлись її рани від війни. Я п'ятнадцять років не був на Україні. Люди, що приїздять звідти, розповідають страхітливі речі про руїни майже всіх великих міст" [2:152].

Наступного ранку певна театральність у плані вияву українськості обох супутників — і Степана, й Олени — продовжується, перемижувачись з цілком природним, мимовільним бажанням розмовляти рідною мовою. Що це? Тільки спрага й голод на мову батьківського краю, мову, якою давно вже не спілкувались, закинуті на чужину? Чи це лише засіб для провокації, спроба через рідну мову розкрити тайники душі співбесідника — потенційного "ворога народу"? Певно, обоє героїв не змогли б однозначно відповісти на ці питання, навіть подумки адресувавши їх самим собі.

Таке сум'яття почуттів спостерігається й під час сніданку в вагоні-ресторані. "Говорили вони й сьогодні по-українському, і Степан Петрович один раз, коли на них озирнувся пасажир і майже вголос сказав своїй сусідці: "Українці!" — помітив, що він говорив весь час по-українському і, головне, не помічав цього. Коли б він не їхав з такою

місією на Україну, така демонстрація мови могла б бути для нього небезпечна. Але тепер вона, ця бідна мова, була йому дозволена, законна, потрібна, чорт забирай!” [2:167]. Проте де й поділась оте показне, коли герої повернулись до свого купе. Рідна стихія, що вривалась у їх життя з-за вікон вагона, пробудила старанно пригнічувані, захоронені десь аж на дні душі “заборонені” почуття. “Коли в пейзажах з’явилися білі хатинки, білі, чистесенькі, рідні, давні-давні, Іваненко раптом притих, замовк, немовби аж похмарнів і кілька разів навіть не розчув, що казала “богиня”. Вона скоса, з деяким непорозумінням зиркала на нього й нарешті перестала звертатись. А він сидів і так само мовчки водив очима по розсотуваних за вікном вагона картинах фільму. І нарешті, криво посміхаючись, тихим, рівним, майже безживним голосом проговорив чи то до Заболотової, чи про себе:

— Україна” [2:167].

Автор детально описує цей щемливий стан, у якому опинився герой під впливом зустрічі з своєю батьківщиною. Він фіксує кожну рисочку в портреті, кожен нюанс у перепадах почуттів. Здавалось би, такий загартований своїм українським самоїдством і обезличенням чоловік, такий звиклий до одягнутої давно-давно рятівної маски, що вже нібито назавжди приросла до нього, стала його суттю. І раптом — сльози! Замаскований “залізний лицар” сексотських звершень стає розтривоженим і беззахисним, наче дитина. “Серце йому так дивно завмирало і тілом проходили хвилі такого чудного почуття, що хотілось одвернутись і заплющити очі, в яких гаряче накручувались сльози. Сльози в нього, комуніста, антинаціоналіста! Це було, безумовно, глупо й смішно, але цей стан був такий і болючий, і солодкий, і несподіваний, що він нічого не розумів” [2:167].

Степан Петрович намагається рішучо протистояти цій хвилі емоцій, що його полонила. Він “сильно, сердито витер ребром руки очі” і трохи заспокоївся. Але хоча “той стан трохи притих”, мимоволі попливли спогади з далекого минулого, виринули асоціації з призабутою юністю — часами перебування в лавах українських есерів. “Щось подібне в нього раз сталося у молодості, коли після дворічного сидіння в одиночці царської тюрми вийшов під час революції на волю й почув у товариша в хаті гру на бандурі й пісню “Зоре моя вечірняя”. Тоді так само стало гаряче очам, так само грудьми пройшла болючо-солодка хвиля. Тільки тоді він одверто, сміючись і не соромлячись, заплакав” [2:167-168]. Іваненко з показною бравурністю, вимушеною веселістю говорить з супутницею по купе, але цього вистачає ненадовго. І він знову замовкає, перебуваючи в полоні все тих же вражень і почуттів, які не забажали щезнути, які заповнюють все єство: “А хтось за нього знову не думав, а якось бездумно дивувався й питався: та невже справді це Україна? Невже це той загублений, заборонений рай, де було колись щось невимовне ніжне, запашне, хвилююче, рідне-рідне?” [2:168].

Тільки тепер Степан Петрович гостро усвідомив, що давно вже відцурався від цього до болю близького й дорогого світу. Хоч і не з власної волі, але відцурався. “І тільки тепер якось одразу виразно “побачилось” йому, що він за всі ці п’ятнадцять років ніколи не допускав до себе от такої, як тепер, уяви України, вона була в ньому заборонена ним самим, вона була замкнена, небезпечна, ворожа всьому його новому існуванню після отої катастрофи з Марком” [2:168]. Герой уже не в силі противитись лавині спогадів,

фрагментів реанімованої пам'яті.

Перед Степаном, наче кадри давньої кінострічки, пропливають призабуті картини колишнього життя: то епізод з революційної молодості з жандармами й тюремною каретою, то змальовка зовсім іншого плану — рідні краєвиди, що колись давно віддзеркалились у свідомості, закарбувались до найменшої деталі: “Липень. Поле. Паперовий сухий шелест вівса. Фіолетові колючі чашечки-келишки будяка. Овес рябий, як лице у віспі. А там, далі, позачісувані чуби копиць сіна. Баньки конячого гною в коліях межі. Телеграфні дроти, як нотні лінії без нот. І пекуче-пекуче сонце” [2:168]. Як у калейдоскопі, змінюються малюнки-спомини про землю батьків, і герой піддається цьому безконечному потокові візій. “А за цими картинами почали розсотуватись інші та інші, неначе розірвався мішок, у якому їх було затиснеш, і вони тепер одна по одній вислизували й вислизували. Щоб спинити їх, він затикав дірку поглядами на “богиню”, розповіданнями, навіть легесеньким фліртом. Але, на біду, сама “богиня” чи то навмисне, чи ні почала ту дірку розривати своїми запитаннями: а з якої він області України? А чи любить він українські пісні? А чи любить він запах конопель у леваді? А чи... І так без кінця. І за кожним запитанням знову набігала болючо-солодка хвиля, і сексот-осназ робився маленьким-маленьким. Це було і смішно, і глупо, але ні сексот, ні член Верховної Ради, ні навіть друг Дев'ятого з тим ідіотством уже не могли боротись. Це була якась просто фізіологія, як наприклад, згага в пустелі, з якого ніякими філософуваннями, умовляннями, соромленнями й загрозами ніякі комуністи, сексоти й члени Верховних Рад нічого вдіяти не можуть” [2:168-169]. Отже, серце українця Іваненка повстає проти його ж розуму. Авторські повтори (“це було, безумовно, глупо й смішно”, “це було і смішно, і глупо”) фіксують початки духовного оновлення й очищення героя. Це імпульси до відродження його людської і національної гідності.

І зустріч з Україною, і побачення з Києвом викликають у Степана Іваненка та Олени Заболотової надзвичайне зворушення, хвилі ніжності й розчуленості. Лейтмотивною деталлю на означення вражень від столиці нехай і бутафорної, маріонеткової, а все ж республіки, стає солодкий щем у грудях. Промовистими епіфорами В.Винниченко передає неповторність і несподіваність емоцій, що охопили героя. Це реакція на побачене, на різноманітні спогади:

“Вони цілими роями вилітали на нього з якого-небудь старенького будиночка, в якому колись він наймав студентську кімнату, з якого-небудь рогу двох вулиць, на якому призначались побачення з “нею”; боже, як давно і як недавно це було і як солодко-тужно нили груди!”

А от університет, у коридорах якого колись будилося стільки отих героїчних поривів і будувалось стільки мрій. А он там, трохи далі, і маленька реалізація тих мрій, будинок першого революційного парламенту воскреслої України; її знаменита Центральна рада. Іваненко не хотів навіть довго дивитись на той будинок, так тужно й солодко нили груди” [2:186].

Київські замальовки, пейзажі околиць столиці навіюють як Іваненкові-Зінчуку, так і

Олені Заболотовій душевний спокій. Адже це були миттєвості єднання з рідною землею: “А там перед ними не було ні політики, ні руїн; і старий сивий Дніпро, і стрижений далекий обрій Чернігівщини, і широченне небо над ними — все лишилось цілим, таким самим, як було і двадцять, і двісті років тому. Слава великим силам, непіддатним ніяким танкам, бомбам, ворожнечам крихітних людей!” [2:187].

Автор складає гімн на честь батьківського краю — України, знайомих до болю” пейзажів, від яких і сам був штучно відмежований упродовж цілих десятиліть. Образ батьківщини увиразнюється в творі за рахунок зображення постатей багатьох співвітчизників Степана та Олени.

Під час першотравневої демонстрації в Києві Іваненко звернув увагу на одного з ораторів, що виявився Микитою Горигорою — місцевим “профспілковим батьком”. Та й важко було б не помітити серед маси людей такого колоритного діяча, з такою оригінальною фізіономією: “Промовець стояв на даху автомобіля, випинаючись над юрбою, як велика скульптура на п’єдесталі. Сам високий, плечистий, з розстебнутим коміром вишиваної сорочки і могутньою шиєю. І з такою кудлатою чорною головою, що здавався в шапці, і з довгими козацькими вусами, чисто тобі запорожець у чорній шапці!” [2:189]. Особливо акцентується на мові цього героя, що теж не могла залишитись невідзначеною: “А промовляв він таким ревучим, могутнім басом, що ніякий гучномовець не рівнявся з ним силою і виразністю”, і далі: “Степан Петрович слухав його з таким станом полегкості, довір’я і вдячності, з яким слухають великих артистів-співців, у яких кожний звук голосу і кожний рух тіла й душі є щирість і цілковита правда” [2:189].

Автор постійно проводить думку, що Микита Горигора генетичне успадкував риси козацького лицарства, що проявляються і в його зовнішності, і в характері, в поведінці. З гумором описує В.Винниченко свого колоритного героя в момент анкетування, до якого вдається Іваненко, згідно зі своєю таємною місією: “Запорожець” ради такої важливої візити застебнув комір сорочки й спустив на халяви чобіт сірі потріпані штани. Вони від того на литках стали товщі, ніж на колінах, але все ж таки були “на випуск”, по-європейському, чорт забирай! Правда, чорні, могутні вуса його не були по-європейському поголені, а по-староукраїнському, по-козацькому звисали по обидва боки соковитого рота. Над вусами горбився великий, теж козацький ніс, а з обох боків його з-під куців чорних брів трошки соромливо, але одверто дивились карі невеликі очі, подібні до зернят підсмаженої кави. І над усім цим пишно буяла в товстих кільцях непокірна, густенна кучма чорного волосся” [2:192]. Та чи не найбільше засвідчується “козацька вдача” Горигори під час частування його Степаном Петровичем. І знову письменник не шкодує гумористичних знахідок для змалювання такого незвичайного героя-українця: “Але хіба можна було злякати запорізького козака такою дурницею, як якийсь там коньяк чи виноградна водичка, що зветься вином?” [2:192].

Микита — щира душа — певною мірою піддається на підступи Іваненка й оголює, виносить назовні свої приховані думки. Як другові, якому можна звіритись, він визнає в розмові з Степаном Петровичем: “У нас тут часом, знаєш, наші партійці-русотяпи гадають, що як чоловік не хоче цуратися рідної української мови, так, значить, він буржуяка, на-

ціоналіст реакційний, ворог соціалізму та отаке всяке чортзна-що” [2:192]. Навіювану Іваненком ідею колектократії Горигора пов’язує з одвічними прагненнями українського народу: “Ти сказав: “Україна без наймита! Та в мене серце вибухло захопленням. Та цього ж наш народ усе життя своє прагне! За що бились запорожці проти польських та московських панів, які брали Україну в неволю? За Україну без наймита! Пам’ятаєш їхнє гасло: “Україна без хлопа і пана”, “Козацька Україна”, себто всі хотіли бути “козаками”, вільними людьми, а не кріпаками чи наймитами...” [2:198-199]. З гіркотою говорить Микита про соціалістичну країну, де поза декларованим процвітанням немає ніякого просвітку (“мусимо мати і злидні, і горе мільйонів”). Задушлива атмосфера в СРСР нагадує Горигорі безсмертні картини й характеристики великого Кобзаря: “Ми не кричимо, не бунтуємось, ми мовчимо. Але мовчимо не від радості і щастя. “Мовчать, бо благоденствують”, як гірко сміявся наді Шевченко” [2:200].

Цей “профспілковий батько” — перша помітна постать серед тих земляків, котрих Іваненко випробовував на “термітизм” і які розговорились. Частіше Степан Петрович терпів поразки — “майже всі анкетовані набрали в рот води”, “українські рибки не хапали гачка-принади й тільки “гмукали”. Відтак бажання Іваненка “розколоти” побільше хитрющих співвітчизників постійно розбивалось об їхню непроникність і незрушність. “Для тих рибок, які дуже чуло ставились до жовто-блакитного кольору, він ним підфарбовував принаду. Він малював їм таку картину української державної самостійності й незалежності від Москви, що серце всякої націоналістичної рибки повинно було б заграти й кинутись на принаду. Але вони тільки ввічливо, згідливе помахували хвостиками, уважно слухали й не виявляли жодного захоплення” [2:185]. Внутрішньо Степан-провокактор ніби роздвоюється, його самого зігравають спогади про незалежницькі часи, хоча герой постійно намагається запевнити себе, що це в інтересах дорученої справи. Тобто він схиляється до виправдання самопровокації. Іваненко говорив “зовсім щиро, пройнятий сам духом споминів, юнацтва, старих асоціацій, духом любого красеня Києва, який родив колись стільки буйних героїчних поривів, який завдав стільки страждання, хвилював таким ароматом ніжності, жаги, кохання, Степан Петрович неначе навмисне перед побаченням з яким-небудь атестованим “націоналістом” довго ходив тини вулицями й завулочками, де найбільш залягло тих споминів” [2:186].

Проте й самопровокація, копирсання в своїх забутих почуттях і розміркуваннях не дуже стає в пригоді. Тоді Іваненко шукає інші підходи, звертається до інших об’єктів зондування на все той же “термітизм”. Розвідує навіть там, де такого не можна й уявити.

Ось типовий російський великодержавник Семен Семенович Строганов, високопоставлена особа з кола “надто близьких до Політбюро ВКП(б) та генерального секретаря Компартії України”, справжній “віце-король” цього краю. Про його піднебесний статус, всевладність і багатство свідчить детально описана картина візиту до нього Іваненка-Зінчука в якості журналіста з “Правди”. Персонаж-провокактор був шокований, зустрівши таку розкіш. Наведемо хоча б деякі штрихи: “Ну, обід був такий, якого Іваненко, будши з радянським міністром на парадних обідах президентів різних західних республік, не часто їв. Чорна ікра, розуміється, як банальність, а після неї такі страви і вина, яким навіть назви він не знав” [2:205]. Не менш показовий і пейзаж, який доповнює враження безхмарного й пишного життя цього можновладця з Липок — аристократичного району

Києва. “За вікном унизу на першому плані соковито зеленіє галявина, оточена квітами, а за нею, за муром, розлягався отой самий захоплюючий краєвид: синя височінь неба, фіолетова далечінь обрію, срібна сталевість Дніпра і щедра, сяйна, золота ласка сонця на всьому.

— Яка могутня краса! — сказав Степан Петрович і стримано повів рукою на краєвид” [2:205].

Володар цього величного особняка Строганов нагадує плантатора, що з вершин свого становища позирає на довколишність. Він випромінює “певність, владність, спокій”. Адже це не хто інший, як “могутній Семен Семенович Строганов, віце-король України, нащадок російських завойовників”, які почуваються на цій землі повноправними й безкарними господарями. Підкинуту Іваненком-Зінчуком ідею колектократії він вважав корисною для збільшення могутності Росії. Так, саме Росії, бо в уяві цього можновладця саме з нею цілком асоціюється більшовицька імперія Радянський Союз. Що ж до бутафорних республік, то про них він говорить з зневагою і зверхністю, як про щось не варте уваги. Навіщо зважати на “всі ці України, Грузії, Естонії”?! Адже існує російсько-радянська держава. Це реальність. Відтак Строганов дуже задоволений політикою Йосипа Сталіна, котрий не допустив до “расчленения России”. Розуміючи настрої й устремління можновладця-великодержавника, Іваненко-Зінчук підігрує йому. Автор наводить промовистий діалог, що розставляє всі крапки над “і”:

“— До речі, ви українець, здається?

— О ні! — скрикнув Степан Петрович, — Я чистісінький росіянин. Моє прізвище ніби трохи... українське, але я...

— А? Ну, тим краще. Значить, будемо говорити без цих глупих національних рахунків, як двоє “русских” людей і, розуміється, комуністів” [2:206].

Але в певний момент навіть цей пихатий у своїй всевладності сановник починає побоюватись “паршивенького журналіста”, що цілком спокійно може донести на нього, і ніякий високий чин не врятує чи належність до “великого” російського народу. Ця невпевненість і острах за своє становище, що приходять на зміну відчуттю всесильності й безкарності, зовсім не безпідставні в такій непередбачуваній країні, як СРСР, де за хвилю будь-хто може потрапити за ґрати, або й на той світ.

У контрастному плані, порівняно з життям мешканця Липок, В.Винниченко показує побут українських робітників. Об’єктом подальшого дослідження і провокації з боку Степана Іваненка стає трудова родина з Подолу. З гіркою іронією говорить автор про те, що побут жителів робітничого кварталу “трішки відмінний від того, де жив Строганов”. Зрозуміло, що контраст просто разючий. “Будинки тут були старі, брудні, притулені один до одного, деякі вікна заліплені папером замість скла” [2:211]. Бідність прозирала з кожного кутка. І це через декілька десятиліть після встановлення в цій країні диктатури пролетаріату!

Але для Степана Петровича навіть ці злидні, ця простота здавались такими

близькими, рідними, впізнаваними. Він позирає на сірі, нужденні будинки “зі зворушеним усміхом в очах: ті ж бо самі, що були тридцять років тому, неначе не було ні війн, ні революцій, ні стількох усяких змін і катастроф життя. От тільки деякі, видно, полисили, загубили штукатурку, деякі посліпли, деякі присіли від старечих недуг. Ось і той самий завод, на якому не раз доводилось йому на мітингах виголошувати громові промови проти царизму, такий самий брудний, чорний, закурений.

І люди йшли вулицею ті самі, що тридцять років тому, тільки й вони теж стали немов старші, брудніші, подертіші, в тих самих кепках, хусточках, у стареньких, латаних і просто дірявих піджаках або спідницях, і обличчя в них були ті самі, стомлені, нудні, заклопотані, понурі, то п’яні, то тверезі, всякі, тільки не веселі” [2:212].

Тут колись давно революціонер Іваненко засівав сповідуваним ним ідеї в душі робітництва, щиро вірячи в прихід щасливого майбутнього. “Аж серце завмерло від ніжності й хвилювання” при спогляданні на місця свого колишнього подвижництва. Точно дібраний В.Винниченком повтор “ті самі” (в різних варіаціях) підкреслює нездійсненність того, що бажалось, того, про що мріялось у ті минулі дні в цій українській робітничій глибинці, що стала столичним кварталом, але нітрохи не змінилась.

Автор живописує подвір’я з “особняком” робітника Юхима Біленка — наступного об’єкта вислідів і провокацій Степана Петровича, з натуралістичними подробицями показує всілякі “принади” цього прихистку з дверима, пофарбованими “сірою, хорошою, арештантською фарбою”, з вікном, що виходило на смітник (“І запах тут стояв той самий, задушливо-гнилий, огидний”, “І вікно було так само, наче від цього запаху, глухо запнуте”) Ніби тільки вчора, в цьому закутку студент Іваненко, на той час член комітету українських есерів, “здіймав пролетаріат духом правди й свободи” [2:214]. Мимоволі згадується, як він розповідав молодим робітникам, “що таке соціалізм, коли він настане на землі” і “як тоді люди будуть жити й працювати”. Звісно ж, не деінде, а “в палацах, ясних, уквітчаних квітами, в музиці, в спокою”. Сам юний фантазер щиро вірив тоді в кожне своє слово, був переконаний, що незабаром всі вимальовані ним привабливі стануть реальністю, а водночас “усякі “пристройки”, “нужники”, злидні, воші, голодування, пани, жандарми, — все це зникне із землі на віки вічні, й тільки тяжкий кошмарний спомин про них лишиться в людей” [2:214]. Але гірка іронія гостро пронизує ці роздуми про юність і про колишні мрії та надії: “Ті молоді обличчя десь дуже тепер постарілись, згадують його пророцтва та радісно дякують йому: адже вони вже дожили до обіцяного ним соціалізму. Ось він як пахне!” [2:214].

Підтвердженням цьому є опис “розкошів” у помешканні Біленків. Він анітрохи не відрізняється від замальовок робітничих чи селянських халуп з творів українських класиків — ще з призабутого вже XIX століття. Біленківська “квартира” вся складалась з однієї кімнати. В ній коло дверей була піч, за піччю велике ліжко, проти нього на підлозі купа лахміття, з-під якого визирало троє дитячих голівок” [2:214]. Не доводиться дивуватись, що поява в цьому злидненому притулку Іваненка з простенькими гостинцями сприймається цією сім’єю як справжнє свято, несподіваний дарунок долі. Зустрінутий з підозрою і недовірою гість дуже швидко стає “своїм” у родині українського робітника.

Досвідчений агент легко випитує потрібну йому інформацію, а відтак репрезентує себе посланцем від Біленкового брата-каторжанина Панаса. В цьому випадку важко було б і прогадати, адже чи не кожна трудова сім'я в тодішній Україні мала репресованих родичів.

Символічного значення набуває епізод, пов'язаний з заучуванням напам'ять школярем Гавриком Біленком гімну "Живи, Україно, прекрасна і сильна". Цей текст він вдає неодмінно вивчити, бо інакше "краще б йому й на світ не родитись!" Але цинічні й малозрозумілі для хлопчика фрази ніяк не лягають йому на душу, ніяк не залишаються в пам'яті, доводячи дитину до сліз.

— Та я вчу-у... — з плачем у голосі згоджувався Гаврик, — Так воно не влізає в голову...

І знову бурмотів:

— ..."В Радянськiм Союзi ти щастя знайшла, ти щастя знайшла, ти щастя з найшла..."

І з таким одчаєм і люттю повторював це "щастя", що аж гість зацікавився і запитав:

— А що то він вчить таке?

— Та отой гімн Україні їхній... — понуро пояснив Юхим. — Вийшов наказ, щоб усі учні по школах вивчили напам'ять оцей їхній гімн. Не гімн, а звиняйте за слово, чисте г..."
[2:217-218].

А далі до коментарів приєднується і Оксана, дружина Біленка ("Бодай їм було повік таке щастя!", "Завела б його чума на той світ від нас!" — про Й.Сталіна). Промовисті вирази "Україні їхній", "їхній гімн" та інші подібні словесні формули свідчать про чужість, ворожість більшовицької влади українським трударям. Звинувачення на адресу комуністичного режиму, різкий осуд Сталіна та його політики автор вкладає у вуста робітника Юхима: "Знайшла щастя Україна в Радянському Союзі, отам воно по лісах Сибіру та отут... у лахміттях і злиднях. Так, так, слава Сталіну, що й казать. Він додав на червоному полі блакитну смугу і гадає заплатити нею за заграбовану нашу державну самостійність і наш добробут" [2:219]. Висновки, до яких приходять цей трудівник, вистраждані й викристалізовані, вони народились з горя окремої сім'ї і цілої нації української, кинутої сталіністами на коліна. Це присуд імперії терору й брехні. Це думка самого народу, частинкою якого є Юхим Біленко: "Сталін! Сталін свідомо, організовано створив нам голод, щоб загнати селян у свої колхози, у свою каторгу тут у нас, в Україні. Та й співає тепер нам гімн: "Живи, Україно, прекрасна і сильна", бо "в Радянському Союзі ти щастя знайшла". Так от, нехай американці зміркують, може в населення України не бути отої ненависті до Сталіна та його ладу?" [2:223]. Цей звичайний робітник просто кипить від бажання помститись катам рідного народу ("Убити Сталіна і все його Політбюро", "Убити Сталіна! Нема іншої ради. Єдиний рятунок наш"), він ладен накласти головою, аби тільки вирятувати свій край од наруги: "Як так помалу в нужнику весь свій вік помирати, краще зразу героєм померти за всіх. Отак я думаю!" [2:225]. Така щирість і гостре відчуття несправедливості, біль за батьківщину і готовність іти за неї на муки і смерть не могли не вразити Іваненка. Він ловить себе на співчутті цим людям. Як він зможе донести на них,

виконуючи свої брудні обов'язки агента?

Розмаїту галерею образів представників української людності продовжують постаті працівників на копальнях Донбасу. Чималий інтерес з боку Степана Іваненка викликає десятник Антонюк з усталеною репутацією (“років тридцять у партії”, “старий більшовик”, “обоговлює Сталіна”). На думку місцевого начальника МВС, це віддана комуністичній владі і вождеві особа: “Людина поважна, перевірена сто разів, за це ручусь. Та досить сказати, що він сам видав владі сина свого брата-куркуля, коли той прибіг до нього ховатись. Сам арештував і привів сюди до мене. При німцях був командиром партизанського відділу. Можна сказати: наше око і вухо в цілій шахті” [2:282]. Проте виявляється, що цей ледве не ідеальний український комуніст просто одержимий люттю і зненавистю до Сталіна. Потаємно ночами Антонюк займається магічними діями. А його гість Іваненко вражений і заінтригований: “Якого страшного шкідника, диверсанта, непримиренного, лютого ворога щасливої України хотів він знищити оцим диким, чорним духом своєї магії?” [2:291]. Всі убивчі жести і дії спрямовувались проти статуетки вождя-українофоба Йосипа Вісаріоновича. Степан Петрович у захопленні від нового знайомця: “Але який же великий, талановитий актор ховався під зверхністю цього десятника. Яка прекрасна гра обоговлення Сталіна, який бездоганний партійний ентузіазм і ненависть до диверсантів! Куди ж його вписати, на який список, цього типа?” [2:293].

Зовсім іншим, прямолінійним і відкритим, виступає вибійник Денис. Йому нічого втрачати. Про трагедію родини цього шахтаря оповідають люди: “Неприятность дома случилась. Він з села Кучугури. Там у нього була сім'я: батько, менший брат та жінка, всі в колгоспі працювали. Ну, він звідси помагав їм, — найкращий забойщик у нас. А голова колгоспу спонравив його жінку й присилував її собі на полюбовницю. А коли батько його засичав за це на голову, так той його побив і заслав на каторжні роботи за бунт, значить, проти Советської власті. А менший брат утік та прибіг сюди, щоб попередити старшого, бо й йому може бути неприятность. І сам утік куди далі. А цей от запив і отак щодня п'є та стогне” [2:297]. Відтак цей герой, що “проїхав на танках через усю Європу”, з певністю стверджує брехливість радянської пропаганди (“ніде я таких злиднів, як у нас, не бачив”, “сотні тисяч нас не бачили”), приреченість тих, що говорять правду про життя за кордоном (“тільки нам заборонено говорити вдома про те, що ми бачили, а чого не бачили”, “за це Сибір”).

Денис обурюється проявами сваволі, несправедливості з боку більшовицьких адміністраторів. Він кидає виклик енкаведистам: “Не боюся їх! Кричатиму правду на весь світ! Не скрізь у нас на Україні рота замкнено. Є ще роти й руки вільні” [2:299]. Коли один з Денисових товаришів-шаhtarів Федір падає на коліна перед пам'ятником Сталіну, цей відчайдушний вибійник схопив ослінець і так “скажеш вдарив ним по голові погрудд'я”, що те “аж крєкнуло і розлетілось на шматки”. У такому несамовитому гніві герой наносить могутній удар нападникові-емведистові, а за хвилину падає, впритул розстріляний начальником міліції.

Останньому автор приділяє теж пильну увагу. Письменник підкреслює різницю невідповідність між зовнішністю і внутрішнім світом цього нелюда. На перший погляд, це

привабливий молодик-чепурун, який, здається і мухи не скривдить (“чоловік у розстебнутому білому кітелі”, “волосся його було у м’яких, ясно-русявих кучерях-хвилях”, “очі були ясно-блакитні”, “все обличчя було ясне, рожеве, ніжне, лице херувима з ікони якогось старого італійського майстра”). І кабінет цього емведиста скоріше нагадує “будуар невинної панни, куди залетів янгол”. Але в реальності цей “херувим” є холоднокрівним убивцею і катом. На підвладному йому клаптику української землі начальник міліції запровадив свої закони, чи точніше — беззаконня: “Та у нас, бачиш, ще й досі трошки, так би мовити, воєнний стан. Офіційно він давно знятий, але як у нас війна з диверсантами та шкідниками тягнешся далі, то ми неофіційно воєнний стан підтримуємо. Ну, і як тільки якийсь ворог вистромить голову з своїх окопів і хоче стріляти в нас, так ми його зразу й ліквідуємо. На місці ліквідуємо, без жодних там слідчих, допитів, судів і такого іншого. Крак! — і готово. Чи то в шахті, чи в казармі, чи на вулиці, — як на війні. Ну, а це робить на всіх хороше враження, і у нас-тихо та спокійно” [2:284]. Тож Іваненко мав вдячну можливість пересвідчитись, як на практиці “херувим” підтверджує вірність означеним принципам і без вагань і докорів сумління відправляє на той світ порушника спокою і порядку Дениса-вибійника. І всі мимовільні свідки цього вбивства миттєво зникають, оскільки чудово розуміють, що цей емведистський монстр у людській подобі є тут всевладним і безкарним господарем.

З такими ж свавільцями зводить доля Степана Петровича й пізніше, коли він під іменем Максима Ковтуна вирішив ознайомитись з настроями в одному з передових радгоспів. Захопившись усе тією ж провокаційною метою виявити “термітів” у середовищі нових своїх знайомих, Іваненко не зчувся, як сам потрапив на гачок. Голова радгоспу “Досягнення Жовтня”, що нагадує кріпасника-самодура, є втіленням незмірної пихи й тиранії, цинізму й самовозвеличення, що визначали вдачу й поведінку тисяч сільських адміністраторів за соціалізмом. Разом з секретарем та уповноваженим МВС він складав трійку місцевих п’явок людських, “Начальство було, як скрізь по радгоспах і колгоспах: “порядошні стерви”, злодії, хабарники, насильники” [2:304], — зазначає автор. Саме до рук таких пройдисвітів і мав необережність потрапити Степан Петрович. Щоб вислужитись перед вищим керівництвом через успіхи в боротьбі з “ворогами народу”, члени трійки піддають Іваненка жорстоким тортурам. І тільки диво рятує його від жахливої й безславної загибелі. Назвавшись американським шпигуном Джоном Едісоном, Степан Петрович зміг вплинути на хід подій і вирватись із рук своїх мучителів.

Численні страждання, які довелось пережити Іваненкові під час його “розвідки” в Україні, сприймаються як кара за його сексотство й відступництво; за багаторічне забуття українського світу. Муки фізичні й моральні змусили героя стати на шлях духовного оновлення, відродження в ньому нації опальних і загальнолюдських святощів.

Подібне відбувається і з представниками його роду, занесеними вітрами долі до Москви. Процес очищення охоплює різні покоління Іваненків. Діти і батьки вступають у небезпечний двобій з емведистами, вирішивши тільки чисто формально бути сексотами, а фактично — брехати спецслужбам. До цього спонукає безвихідь, у яку потрапили ці московські українці, як і тисячі інших їх співвітчизників.

Учений-хімік Сергій Іваненко, або шамотливий сіренький “дядя Мишка”, зовні — неспокійна істота “з “гостреньким носиком”, дуже подібна “до пронириливої хитрої мишки”. Та за цією метушливістю і заляканістю приховується людина, яка не відступилась від своєї української, природи. Протягом багатьох літ Сергій Петрович спілкується з своїм сином Ізасиком українською, але для оточення — це звичайна російська родина. І хлопчик навіть під побоями міліціонерів не зраджує своєї таємниці.

На відміну від брата Марка, засланого на каторжні роботи за те, що “брав участь в українській організації, яка боролась за волю й самостійність України”, Сергій Іваненко не здатний на відвертий протест проти режиму, але заслуговує на повагу своєю винахідливістю і твердістю позиції, яка рятує вченого та його сина й племінницю від моральної і фізичної загибелі — всіляко обдурювати емведистів, прикриваючись машкарою сексота. Адже кожному з братів такі обов’язки огидні, протиприродні. Сергій Петрович констатує в розмові з Марусею: “Колись і я, і твій батько, і вбитий нами Марко — всі ми були чесними наївниками. Ми теж, повіривши Москві, хотіли творити нове життя, соціалізм на Україні й по всьому світу, ми, як тисячі інших соціалістів, які хотіли бути активними, послідовними, самовідданими ідеї визволення соціальне окривджених, ми теж повірили, що Ленін, Троцький, Сталін та їхні найближчі співробітники перемогли в собі інстинкт панування, насилля, що їхня мета була справді будівництво щастя на землі. Ми пішли на співробітництво з ними. А вони нас схопили за горло і примусили стати їхніми покірними сексотами, безсловесними, підлими рабами, шпигунами й катами своєї власної батьківщини, нашої прекрасної України” [2:254]. Визнання цих колишніх гріхів перед власним сумлінням і прагнення уникати їх повторів надалі — заповука духовного очищення, піднесення з життєвого бруду. Досить критично відгукується Сергій Іваненко про емігрантів, що далекі від цих проблем і часто не розуміють трагізму становища мільйонів людей в СРСР. “В них деякі дурні називають нас, радянських мучеників, негідниками, плазунами, зрадниками, продажними людьми й таке інше, бо ми працюємо під Радянською владою, служимо в завоювників, навіть пишемо книжки, навіть хвалимо окупантів. О, тим емігрантам і чужинцям дуже легко так судити нас! А нехай би прийшли сюди, нехай би спробували тут висловити свої свободолобні, правдиві, прекрасні погляди. Чого б вони досягли? Вони навіть півслова не встигли б сказати, як зникли б з лица землі. Або ж... заплазували б, зацілували б ноги Сталіну, захлинулись би від своїх славослові вий йому” [2:252].

Сергій Петрович морально підтримує брата Євгена і дбає про свою племінницю Марусю, що трапила в тенета емведистів, допомагає їй відродитись як українці. І тут найпершою помічницею стає мова пращурів. Через неї дівчина відроджує в собі приспану українськість (“Я хочу вчити свою рідну мову, яку я забула”, “Коли я хоч трохи вивчу її, ми будемо говорити між нами по-своєму. Правда?”). Дядько Сергій схвалює такий вибір Марусі й хоче зарадити їй лектурою. Але це є великою проблемою: “Що ж я тобі можу дати? Все небезпечне. Хіба що Шевченка? Він дозволений Сталіним. Але все ж таки... Гм... Ну, добре, дам Шевченка. Тільки ти не показуй нікому й ховай під замок... Ні, стій! Не ховай. Як хто-небудь знайде, то йому буде підозріло: чого раптом ти схотіла читати якогось там хохлацького Шевченка і ховаєшся з ним? Навпаки, тримай його одверто,

мовляв, здобула книжку, щоб зазнайомитись з українською мовою, як ти знайомишся з французькою чи англійською. Добре. Ось і Шевченко наш. Іди, старий, до хитрої термітки та розкажуй їй про нашу Україну. Бери, дівчино, і бережи” [2:258]. І племінниця з неабияким пієтетом бере до рук цю святиню. Тулить її до грудей. Адже це книга великого Кобзаря. Маруся “поважно вийшла з кімнати, — з священною річчю біля грудей бігти не годиться” [2:258]. Письменник вірить у це покоління молодих українців, а відтак і в перспективи самої України. У дівчини “звідкись виринало знання слів, таких чужих росіянам, чи то згадувалось щось із дитинства, чи сиділо воно в крові. Адже — українка вона, адже Маруся, адже не Маша!” [2:274], Таке гостре відчуття своєї людської і національної гідності споріднює молоду героїню роману В.Винниченка з Наталкою Сірківною з “Тигроловів” Івана Багряного. За словами Г.Костюка, це “перший ембріон майбутніх дисидентів” [3:390].

Проте, як кажуть, у сім’ї не без виродка. В такій ролі виступає брат Марусі — Леонід Іваненко. Разом зі своєю дружиною Ніною та дітьми він почувається незатишно в родині з українськими витоками. Процес національного пробудження, вилюднювання, що охоплює поступово цей рід, відлякує Леоніда. Адже це пряма загроза кар’єрі, добробуту, а може, й самому життю. Тому цей чоловічок поспішає відректись, поки не пізно, від своїх родичів: “Виїхав та й годі. Тепер він ніякого відношення до нашої родини не має. Хоче навіть змінити прізвище: не Іваненко, а Іванов буде” [2:338-339]. Такою схильністю до перевертенства Леонід уподібнюється до цілої галереї персонажів-відступників з творів М.Хвильового, М.Куліша, Б.Антоненка-Давидовича, У.Самчука, І.Багряного та ін.

Мозаїчний і різноманітний образ України постає в романі В.Винниченка “Слово за тобою, Сталіне!” через розмаїття людських доль і рідних краєвидів, національних святощів і традицій. В авторському окресленні батьківщини та її синів і дочок вловлюється натяк на особливу роль українства у світі. Тож саме з подачі Степана Іваненка (йдеться про рукопис з найголовнішими тезами, покладений в основу доповіді Дев’ятого на засіданні Політбюро ЦК КПРС), зі страждань і прагнень багатьох українців витворюються шляхи, якими має йти людство, — дороги миру, співробітництва, порозуміння, приязні. Разом з попереднім романом “Нова заповідь” (1949) твір В.Винниченка “Слово за тобою, Сталіне!” сприймається як потужний заклик до співвітчизників усвідомити своє місце на планеті й реалізувати покладену на них високу місію. Як стверджує Г.Костюк, у цих двох полотнах “дана синтеза української національно-визвольної і державної ідеї в умовах розпаношеного сталінізму в усіх його злочинних централістичних шовіністичних російських виявах” [3:394].

Лишається тільки пожалкувати, що Володимир Кирилович не дожив до часів української незалежності та Помаранчевого відродження, що показало велич українського духу і чітко висвітлило ту роль, яку вже реально починає відігравати наша країна в Європі й у цілому світі. Але духовні заповіді видатного письменника, політика, мислителя живуть у діяннях співвітчизників порубіжжя ХХ і ХХІ століть. Справджуються його надії, висловлені майже одночасно з романом “Слово за тобою, Сталіне!” у праці “Заповіт борцям за визволення” (1949), на те, що таки стане “українське ім’я гідним пошани й довір’я”, “символом борця за всесвітній мир, за знищення насили народів над народами, за свободу і мирне співжиття всіх націй світу” [1:105]. Українство відродилось як нація і

відроджує і перетворює довколишній світ на засадах добра і справедливості.

Література:

1. Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. — К.: Вид. т-во "Криниця", 1991. — 128 с.
2. Винниченко В.К. Слово за тобою, Сталіне! // Оповідання. Слово за тобою, Сталіне!: Роман. Чорна Пантера і Білий Медвідь: П'єса. — К.: Наук. думка, 1999. — С.95-370.
3. Костюк Григорій. Світ Винниченкових образів та ідей // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття: У 4 кн. — К.: Рось, 1994. — Кн.1. — С.384-401.

Немченко І. В. Лейтмотив України в романі В.Винниченка «Слово за тобою, Сталіне!» / І.В.Немченко // Вісник Таврійської фундації / ОВУД / .Вип.2. — К. — Херсон: Просвіта,2006. — С.155-175.